

הגיליון מבוסס על ספרי "נתיבי הלכה" על מסכתות הש"ס:
בהסכמת הרבנים הגאונים: הרב שריה דבליצקי זצ"ל,
ויבדלחט"א הרב אשר וייס
והרב שריאל רוזנברג שליט"א.
הארות והערות יתקבלו בברכה.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

הפטורים מק"ש ותפילה משום שעוסקים בדבר מצוה

מי שמתו מוטל לפניו, והמשמר את המת

(י"ז ב') **משנה:** מי שמתו מוטל לפניו (שעדיין לא נקבר מתו, והוא נקרא אונן), פטור מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין, ומכל מצוות האמורות בתורה¹.

(ומקשה) מוטל לפניו אין, ושאינו מוטל לפניו לא?! **ורמינהו** (מסכת שמחות יג): מי שמתו מוטל לפניו, אוכל בבית אחר (שנראה כלועג לרש). ואם אין לו בית אחר, אוכל בבית חברו. ואם אין לו בית חברו, עושה מחיצה ואוכל. ואם אין לו דבר לעשות מחיצה, מחזיר פניו ואוכל. ואינו מיסב ואוכל (כדרך המסובים בחשיבות על צדו השמאלי ובמיטה), ואינו אוכל בשר, ואינו שותה יין, ואינו מברך (המוציא), ואינו מזמן (אין צריך לברך ברכת המזון). ואין מברכין עליו (אין צריך שיברכו עליו אחרים בברכת הלחם), ואין מזמנין עליו (אינו מצטרף עם שלושה לזימון). ופטור מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין, ומכל מצוות האמורות בתורה (אף כשאינו מוטל לפניו, אלא בבית אחר)!

(ומתרץ) כיוון שמוטל עליו לקבורו, כמוטל לפניו דמי.

(י"ח א') (ומקשה) מתו - אין (פטור מן המצוות), אבל משמרו - לא?! **והתניא:** המשמר את המת, אע"פ שאינו מתו, פטור מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין ומכל מצוות האמורות בתורה!

(ומתרץ) משמרו אע"פ שאינו מתו, מתו אע"פ שאינו משמרו.

גופא: המשמר את המת אע"פ שאינו מתו, פטור מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין, ומכל מצוות האמורות בתורה. היו שניים - (4) זה משמר וזה קורא, וזה משמר וזה קורא. (2) בן עזאי אומר: היו באים בספינה, מניחו (את המת) בזוית זו,

1. דק"ס מוחק 'תפילה' ו'כל מצוות האמורות בתורה' על פי ראשונים רבים, וכת"י. עיי"ש. וראה להלן.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

ומתפלל שניהם בזוית אחרת.

מאי בינייהו? חוששין לעכברים איכא בינייהו. מר (תנא קמא) סבר חיישינן (לעכברים אפילו בספינה), ומר (בן עזאי) סבר לא חיישינן.²

שיטות הראשונים

טעם פטור אונן ממצוות: רש"י ביאר לפי שהוא טרוד במחשבת קבורתו³, והוא דומיא דחתן דפטור משום טירדא דמצוה. וכן מבואר ברבינו יונה שהוא מטעם עוסק במצוה פטור מן המצוה. וכן דעת רשב"א, רא"ה⁴, ריטב"א, ונימוקי יוסף. ובירושלמי למדו זאת מדרשה⁵.
גדר מי שמתו מוטל לפניו: דעת רבינו תם שכל מי שחייב להתעסק בקבורה, פטור מק"ש ואסור בבשר ויין⁶. ודעת רמב"ם ורא"ש, שכל מי שחייב באבלות, אפילו אינו

2. דיון בגמרא ובראשונים, בדברים שאסור לעשות סמוך למת ובבית הקברות, ראה להלן.

3. **מצות קבורה:** דעת בה"ג (בהקדמתו, במניין מצוות עשה), רמב"ן (השגות על ספר המצוות, סוף שורש ראשון, ד"ה והתשובה הרביעית), וספר החינוך (מצוה תקלז), שמצוות קבורה המת מן התורה. דעת הרמב"ם צ"ב: בספר המצוות (שורש ראשון) השיג הרמב"ם על בה"ג שמנה קבורה מתים למצות עשה, וכתב הרמב"ם שהוא בכלל מצוות דרבנן. אמנם להלן שם (מצות עשה רלא) מנאה הרמב"ם כמצות עשה (כי קבור תקברנו ביום ההוא). וכן פסק בהלכות סנהדרין (טו"ח), ובהלכות אבל (יבא) פסק שהקבורה מצוה. אמנם להלן בהלכות אבל (ידא) כתב: מצות עשה של דבריהם לבקר חולים וכו' ולהוציא המת ולהתעסק בכל צרכי הקבורה לשאת על הכתף ולילך לפניו ולספוד ולחפור ולקבור וכו' ואלו הן גמ"ח שבגופו יעווי"ש. והאחרונים האריכו בזה. וראה שדי חמד (מערכת הקו"ף, כלל ל"ט).

4. זה לשון הרא"ה: טעמא דפטורא, לאו משום אבלות, דהא איהו לעולם לא מחייב באבילות עד שיסתם הגולל (כדאיתא, מו"ק כ"ז א'). ותו, דהא קיימא לן (לעיל י"א א') אבל חייב בכל המצוות האמורות בתורה, חוץ מן התפילין שנאמר בהן פאר! ופטורא נמי לא משום צערא, דמשום צערא דרשות דלאו מצוה לא מיפטר, כדאיתא לעיל בגמרא (י"א א'). אלא משום עוסק במצוה, שעוסק בקבורתו של מתו. ולאו דוקא בשעוסק, אלא אפילו יושב ובטל פטור, דזהו כבודו של מת שלא יסיח דעתו ממנו לעניינים אחרים כל זמן שלא נקבר (כמו טעם אחד המובא בירושלמי, ראה להלן בהרחבה). וכו'.

5. והובאו דברי הירושלמי בתוספות (ד"ה פטור) וזה לשונם: בירושלמי מפרש טעמא אמר רבי בון: כתיב: "למען תזכור" כו' עד "כל ימי חיך", ימים שאתה עוסק בחיים, ולא ימים שאתה עוסק במתים. ובדברי הרמב"ם צ"ב, שכתב הטעם מפני שאין דעתו פנויה לקרות וכו'. ואולי כוונתו לפטור של עוסק במצוה.

מקורות - רמב"ם (הל' ק"ש דג), רבינו יונה (י ב ברי"ף, ד"ה פטור). רשב"א (שו"ת ח"ג סי' ש). רא"ה (י"ז ב', ד"ה מי שמתו). ריטב"א (ד"ה מי). נימוקי יוסף (מועד קטן, טו א ברי"ף, ד"ה ובשבת).

6. כתב ר"י: כשנפטרה אמי, הודיעו לר"ת אחיה, שהיה בעיר אחרת, ואכל בשר ושתה יין קודם קבורה. ואמר לנו הטעם, מאחר שיש לה בעל שהיה מתעסק בקבורתה, אינו אסור בבשר ויין, כיון שאינה מוטלת עליו, כדרך הירושלמי (מועד קטן, פ"ג ה"ה). וכתב הב"י דמדברי הרשב"א נראה, שאפילו המת עמו בעיר, אם יש מי שיתעסק, פטור.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

חייב להתעסק בקבורה, פטור מק"ש ואסור בבשר ויין. וכן פסק השו"ע.⁷

מאלו מצוות פטור האונן: בגירסת המשנה שלפנינו, מבואר שפטור אף מכל מצוות האמורות בתורה. ויש שלא גרסו כן במשנה, אלא רק מק"ש ומן התפלה ומן התפילין, וסוברים שרק באלו פטורים, מפני שצריכים כוונה יתירה. אבל **ברמב"ם, תלמידי רבינו יונה, רא"ה, ריטב"א, ושאר ראשונים**, מבואר כסברא ראשונה. וכן פסק השו"ע.⁸

אם רצה להחמיר: בירושלמי אמרין, אם רצה להחמיר, אין שומעין לו. (ומברר) למה? (האם) מפני כבודו של מת⁹, או משום שאין לו מי שישא משואו (שאין מי שיתעסק במת, והוא טרוד במצווה)? מה נפיק מביניהן (מה ההבדל בין הטעמים), היה לו מי שישא משואו. אם תאמר מפני כבודו של מת, אסור. ואם תאמר מפני שאין לו מי שישא משואו, הרי יש לו מי שישא משואו.

ולהלכה, **רבינו יונה¹⁰, רשב"א¹¹, רא"ש, וריטב"א**, פסקו כמאן דאמר משום כבודו של מת. **רבינו תם** פסק כמאן דאמר אין לו מי שישא משואו. וכן **ראבי"ה** כתב דכיון דלא

7. או"ח עא,א. מקורות - ר"ת (הו"ד בראשונים). תוספות ורשב"א (י"ז ב', ד"ה ואינו). רמב"ם (ק"ש ד,ג). רא"ש (ס' ג).

8. יו"ד שמא,א. וכתב המשנ"ב (עא,א, ס"ק ד) שפטור מכל הברכות, אפילו ברכות הנהנין. ואם רוצה לאכול פת, אף שאינו צריך לברך המוציא, יטול ידיו (בלא ברכה). ואם נמשכה אנינות עד אחר ארבע שעות, דעת המג"א דפטור מברכות השחר (חוץ מברכות התורה, ושלא עשני גוי, עבד, אשה). ויש חולקים. וספק ברכות להקל. ולענין השלמת תפילה כתב, שאם היה מתו מוטל לפניו מעת התחלת חיוב התפלה עד השלמת זמנה, אינו צריך להשלימה. אבל אם מת לאחר שכבר התחיל החיוב עליו, חייב בתשלומין. ואם יש 'חברה קדישא', משמסרו להם חייב מיד בכל המצוות. עוד כתב בביה"ל (עא, ד"ה מ') דפטור דוקא ממצוות עשה; אבל במצוות לא תעשה חייב, ואפילו בדבר שהוא מדרבנן בעלמא.

מקורות - רמב"ם (הל' אבל ד,ו). רא"ה וריטב"א (י"ז ב', ד"ה מי שמתו). תר"י (י ב ברי"ף, ד"ה ועל כן, עיי"ש באריכות). מאירי (י"ז ב', ד"ה והמשנה הראשונה וכו' אמר המאירי מי וכו').

9. ייתכן שגם לפי הצד של כבודו של מת, סיבת הפטור היא משום עוסק במצוה, וכנ"ל. אלא שלפי צד זה, משום כבוד המת, גם כאשר אינו עוסק בפועל בצרכי המת, נחשב עוסק במצות הקבורה, ופטור משאר מצוות. ולצד השני, רק כאשר עוסק בפועל נחשב עוסק במצוה. וצ"ב.

10. והביא רבינו יונה ראיה מדקאמר (י"ח א') דהכא 'חוץ לארבע אמות נמי אסור' (כן גירסת רי"ף ורא"ש. ובדפוס וילנא שלפנינו: פטור). מכלל, שאינו יכול לברך. וכן מהירושלמי.

11. והוסיף הרשב"א: ומיהו באכילת בשר ושתיית יין נראה שאם יש לו מי שישא משואו שהוא מותר, שאינו אלא כדי שלא ימשך אחרי אכילתו ושתייתו ולא יתעסק בקבורת מתו, וכן העידו על רבינו תם ז"ל כשמתה אחותו וכו' (כלומר, טעם איסור בשר ויין שונה מטעם הפטור ממצוות).

הגיליון מבוסס על ספרי "נתיבי הלכה" על מסכתות הש"ס:
בהסכמת הרבנים הגאונים: הרב שריה דבליצקי זצ"ל,
ויבדלחט"א הרב אשר וייס
והרב שריאל רוזנברג שליט"א.
הארות והערות יתקבלו בברכה.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

איפשיטא, על זה סומכים אוננים שמתפללים והולכים לבית הכנסת במקום שיש קרובים שיתעסקו במת¹². אמנם **מרש"י ורמב"ם** נראה שאם רצה להחמיר, הרשות בידו. ודלא כירושלמי. והשו"ע¹³ פסק מעיקר הדין **כרא"ש**. ושאין מוחין, **כראב"ה**.

זמן הפטור: כל זמן שמוטל עליו לקברו¹⁴. וכתבו **רבינו יונה ורא"ש**, דמי שמת בתפיסה, ולא ניתן לקבורה, לא חל על הקרובים אנינות. וגם אבילות לא חל עליהם, כיון שלא נתיאשו מלקברו. וכן פסק **השו"ע**¹⁵.

קבר מתו, האם חלים חיובים למפרע: דעת **מהר"ם מרוטנבורג** שמי שיש לו מת בשבת ולא נקבר עד למחר ולא הבדיל במוצאי שבת, מותר לאכול בלא הבדלה. וביום המחרת לאחר שנקבר מתו, אסור לאכול עד שיבדיל¹⁶. וכן דעת **סמ"ק, מרדכי, והגהות מיימוניות**. ודעת **הר"ר יהודה ורא"ש**, שכיון שבשעה שחל עליו חיוב הבדלה היה פטור, נפטר לגמרי, ותו לא מיחייב¹⁷. והשו"ע¹⁸ פסק **כמהר"ם מרוטנבורג**.

12. דספיקא במידי דרבנן הוא, דהא מדאורייתא ליכא איסורא במילתא. ב"י.

13. יו"ד שמא, א (כתב בשם יש אומרים כרא"ש); או"ח עא, א (סתם כרא"ש, אבל סיים שאם רצה להחמיר על עצמו, אין מוחין). וביאר משנ"ב (ס"ק ה) שמעיקר הדין סובר השו"ע שהוא משום כבודו של מת. ומה שאין מוחין בידו, דאין אנו יכולין למחות במי שנוהג היפך זה, דיש לו על מי לסמוך היכא שיש לו מי שישתדל בשבילו בצרכי הקבורה. וכן נראה מביאור הגר"א (ס"ק ב).

מקורות - רמב"ם (ק"ש ד, ז; וראה אב"ד, ג. והאריכו המפרשים בדעתו, ראה כס"מ, ועיניי למשפט). רבינו יונה (י ב ברי"ף, ד"ה מי). רשב"א (י"ז ב, ד"ה ואינו). רא"ש (ס' א'). הגהות מיימוניות (ק"ש ד, אות ד). ראב"ה (ח"א, ברכות, ס' נח).

14. כתב המגן אברהם (עא, א, ס"ק א): 'ומיד כשמתחילין להשליך עפר על המת יקרא ויתפלל, וכן עשה מהרי"ל'. עוד כתב מג"א, שאם נמשכה האנינות עד לאחר ארבע שעות, לא יאמר ברכות השחר, כיון שבשעת עיקר חיובו שהוא בבוקר, היה פטור. והמשנ"ב (ס"ק ד) כתב שיש חולקים עליו, וספק ברכות להקל, זולת ברכת התורה וברכות שלא עשני גוי, עבד ואשה, שיוכל לברך אף להמגן אברהם.

15. יו"ד שמא, ד. מקורות - רבינו יונה (יא א ברי"ף, ד"ה כל זמן). רא"ש (ס' ג).

16. דהא קיימא לן בערבי פסחים (ק"ו ב, וק"ז א') טעם מבדיל. ואמרינן נמי מי שלא הבדיל במוצאי שבת מבדיל והולך כל השבת כולה.

17. ודמא לחיגר ביום ראשון ונתפשט ביום שני, כיון שנדחה ביום ראשון שוב אינו חייב ביום שני (חגיגה ט' א'). והחולקים על הרא"ש כתבו שיש לחלק בין דאורייתא לדרבנן (הגהות מיימוניות והגהות רבינו פרץ על הסמ"ק).

18. יו"ד שמא, ב. יש להעיר שלגבי תפילה, כתב הטור בפשיטות שאם לא התפלל, ועבר זמנה, אינו משלים, כיון שלא היה חייב אז בתפילה. ורק לגבי הבדלה איכא פלוגתא. מקורות - ר"מ מרוטנבורג (הל' שמחות, ס' קמה; הו"ד ברא"ש ומרדכי ועוד). סמ"ק (מצוה צז). מרדכי (סוף מועד קטן, ס' תתקל). הגהות מיימוניות (הל' אב"ד, אות ה). הר"ר יהודה (הו"ד ברא"ש). רא"ש (ס' ב; וראה תשובות כלל כז, א, שם פסק הרא"ש בסתמא כדעת הר"מ מרוטנבורג. וכתב ב"י בשם רבי יהודה

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

עוסק במצוה פטור מן המצוה: דעת תוספות, רא"ש, ורבינו ירוחם, שאינו נפטר ממצוה אחרת, אלא אם ייבטל בגללה מהמצוה הראשונה. אבל בלאו הכי, מחויב בשתי המצוות¹⁹. ודעת ראב"ד, ר"ן, ואור זרוע, שכל זמן שהוא עוסק במלאכתו של מקום, לא חייבתו תורה לטרוח ולקיים מצוות אחרות, אע"פ שאפשר²⁰. וכתב ר"ן, ומיהו כשאינו צריך לטרוח כלל, אלא כדרכו במצוה ראשונה יכול לצאת ידי שתיהן²¹, בכי האי גוונא ודאי יצא ידי שתיהן. ונראה שכדבריו פסק הרמ"א²².

וכתבו **אור זרוע וריטב"א**, דאפילו בעי להניח מצוה זו, לעשות מצוה אחרת גדולה הימנה, אין הרשות בידו. וביאר **ריטב"א**, דכיון דפטור מן האחרת, הרי היא אצלו עכשיו כדבר של רשות, ואסור להניח מצותו מפני דבר שהוא של רשות²³.

אם חוששים לעכברים: פלוגתא דתנא קמא ובן עזאי, והפוסקים לא חילקו בין ספינה לשאר מקומות, ומשמע שהלכה כתנא קמא, שכששומרים שניים, אחד משמר והשני נשמט למקום אחר וקורא, ואף בספינה, חוששים לעכברים. וכן פסק השו"ע^{24, 25}.

ורבי יעקב, בני הרא"ש, שכשפסקיו סותרים תשובותיו, הולכים אחר פסקיו שהיו אחרונים).

19. דאטו אדם שיש לו ציצית בבגדו ותפילין בראשו מי מיפטר בכך משאר מצות? ובפרק המודר הנאה (ל"ג ב') אומרים דהמודר הנאה מחבירו מחזיר לו אבידתו, אע"ג דמהני לו פרוטה דרב יוסף, משום דפרוטה דרב יוסף לא שכיחא; ואי כל זמן שהאבידה בביתו מיפטר מליתן פת לעני, אם כן שכיחא היא! **אלא ודאי לא מיפטר אלא בשעה שהוא עוסק** (ואם יעשה את המצוה, ייבטל מהראשונה), כגון טלית של אבידה ושוטחה לצורכה, או בהמה בשעה שנותן לה מזונות, דלא שכיחא שבאותה שעה יבוא עני לשאול פת.

20. וגזירת מלך היא. או"ז. והיינו טעמא דחופר כוך למת פטור, אע"פ שדרכם לפוש, ובאותה שעה יכולים לקיים מצוות.

21. רצה לומר, שאינו מוסיף טרחה כלל בשביל מצוה השניה (ביה"ל, סוד"ה אם צריך).

22. או"ח לחת. **וכן נראה מדברי ב"י, ומדברי הגר"א** (ס"ק י). וכן פסק משנ"ב (ביה"ל, ד"ה אם צריך). וכתב מגיד משנה (הל' שופר וסוכה ולולב וד.) שדעת הגאונים ורמב"ם כשיטת הר"ן. והו"ד במג"א (לח, ס"ק ט). מקורות - רא"ש (סוכה בו.). תוספות (סוכה כ"ה א', ד"ה שלוחי מצוה). רבינו ירוחם (תולדות אדם וחווה, נתיב יג, ח"ג). ר"ן (סוכה, י"א א', דפי רי"ף, ד"ה ואיכא למידק אם יכולין). אור זרוע (ח"ב, הל' סוכה, ס' רצט).

23. וכן פסק במשנ"ב (עא, ג, ס"ק יב). מקורות - אור זרוע (ח"ב, הל' סוכה, ס' רצט). ריטב"א (סוכה כ"ה א', מתני' שלוחי).

24. או"ח עא, ד. מקורות - רי"ף (יא א דפיו). רמב"ם (הל' אבל דג). רמב"ן (תורת האדם, שער הסוף, ענין מי שמתו מוטל לפניו).

רא"ש (ס' ד). מרדכי (מסכת מועד קטן, הלכות אונן, רמז תתקח). רי"ד (פסקיו, י"ח א'). ועוד.

25. המשנה נושאי המיטה וחילופיהן, והרחבת הגמרא לגבי הוצאת מת סמוך לק"ש וכו', תידון, בעזה"ת, בדף י"ט.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

שולחן ערוך

(או"ח, הלכות קריאת שמע, סימן עא)

א. מי שמת לו מת שהוא חייב להתאבל עליו, אפלו אינו מטל עליו לקברו, פטור מקריאת שמע ומתפלה. ואפלו אם רוצה להחמיר על עצמו ולקרות, אינו רשאי. ואם יש לו מי שישתדל בשבילו בצרכי קבורה, ורצה להחמיר על עצמו ולקרות, אין מוחין בידו. (ועין ביו"ד דעה סי' שמ"א).

ב. במה דברים אמורים? בחל. אבל בשבת, חייב כל היום עד הערב, אם מחשיך על התחום להתעסק בצרכי קבורה. אבל אם אינו מחשיך על התחום, חייב גם לעת ערב, ויום טוב שני דינו כחל (ועין סי' תקמ"ח סעיף ה). ויום טוב ראשון, אם רוצה לקברו בו ביום על ידי גוים, דינו כחל. ואם אינו רוצה לקברו בו ביום, דינו כשבת.

ג. המשמר את המת, אפלו אינו מתו, פטור.

ד. היו שנים משמרים, זה משמר וזה קורא, ואחר כך משמר זה, וקורא זה.

(יו"ד, הלכות אנינות, סימן שמא)

א. מי שמת לו מת שהוא חייב להתאבל עליו, קדם קבורה אוכל בבית אחר. אין לו בית אחר, אוכל בבית חברו. אין בית לחברו, עושה לו מחצה ואוכל; ואפלו מחצה של סדין סגי, אם תקע שולי הסדין בענין שאינו נטל ברוח. ואם אין לו דבר לעשות מחצה, מחזיר פניו ואוכל.

ובין כך ובין כך, ואפלו הוא בעיר אחרת, אינו מסב ואוכל, ואינו אוכל בשר ואינו שותה יין, ואינו מברך ברכת המוציא ולא ברכת המזון, ואין מברכים עליו ולא מזמנין עליו, אפלו אם אוכל עם אחרים שמברכים, לא יענה אחריהם אמן. ופטור מכל מצות האמורות בתורה, ואפלו אם אינו צריך לעסק בצרכי המת, כגון שיש לו אחרים שעוסקים בשבילו. ויש אומרים שאפלו אם ירצה להחמיר על עצמו לברך או לענות אמן אחר המברכין, אינו רשאי (ועין בא"ח סי' ע"א)...

ב. מי שמת לו מת, יאכל במוצאי שבת בלא הבדלה, ולא יתפלל, ולא בבקר קדם קבורה, ולאחר קבורה יתפלל תפלת שחרית, אם לא עבר זמנה. אבל תפלת הערב לא יתפלל, שכבר עבר זמנה. ולא דמי לשכח ולא התפלל ערבית שמתפלל שחרית

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

שְׁתִּימִים, כִּינֹן שְׁבִלִיָּה לֹא הָיָה חַיֵּב לְהִתְפַּלֵּל. וּלְעֵנִין הֵהֱבִדְלָהּ, יִבְדִּיל אַחֵר שְׂיִקְבֵּר הַמֵּת
(מהר"מ וּמְרָדְכִי וְהַג"מ).

דברים שאסור לעשות בסמוך למת ובבית קברות

(י"ח א') (ומקשה) מתו ומשמרו אֵין (פטור ממצוות ותפילין), אבל מהלך בבית הקברות
לא! **והתניא**: לא יהלך אדם בבית הקברות ותפילין בראשו, וספר תורה בזרועו
וקורא (בו). ואם עושה כן, עובר משום "לַעֲג לְרֹשׁ חֵרֶף עֲשֵׂהוּ"²⁶ (הרי שאף המהלך
בבית הקברות סתם פטור מן המצוות)!

(ומתרץ) התם תוך ארבע אמות הוא דאסיר. חוץ לארבע אמות, שרי. דאמר מר: מת
תופס ד' אמות לקריאת שמע (לאסור קריאת שמע בתוך ארבע אמות שמסביבו). הכא
(במתו ומשמרו), חוץ לד' אמות נמי אסיר²⁷.

אמר רחבה אמר רב יהודה: כל הרואה המת ואינו מלוהו, עובר משום "לַעֲג לְרֹשׁ
חֵרֶף עֲשֵׂהוּ"²⁸. ואם הלוהו מה שכרו? אמר רב אסי: עליו הכתוב אומר "מְלֹוֹה ה' חֲנוּן דָּל וּגְמָלוֹ יִשְׁלָם לוֹ"²⁹ (ונדרש כאילו כתוב "מְלֹוֹה ה'"), מי שחונן את הדל. ואין לך דל
יותר מן המת).

רבי חייא ורבי יונתן הוו שקלי ואזלי בבית הקברות. הוה קא שדיא תכלתא דרבי
יונתן (ציציתו היתה מושלכת על הקברים).

אמר ליה רבי חייא: דלייה, כדי שלא יאמרו למחר באין אצלנו, ועכשיו מחרפין
אותנו (מתגאים שמחויבים במצוות).

26. משלי יז,ה.

27. הגירסה, על פי ראשונים וכת"י, וראה דק"ס. והגירסה בדפוס וילנא (שלפנינו): התם תוך ארבע אמות הוא דאסור.
חוץ לארבע אמות, חייב. וכו'. הכא, חוץ לד' אמות נמי פטור.

28. וכתב רא"ש: ולפחות ילונו ד' אמות.

29. משלי יט,ז. על פי בה"ג, רי"ף, רמב"ן (תורת האדם, עניין ההוצאה). וראה דק"ס. ובדפוס וילנא (שלפנינו) הביא רישא
דקרא, מלוה ה' חונן דל, וסיים: "וּמְכַבְּדוֹ חֲנוּן אֲבִיוֹן" (משלי יד,לא).

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

גרסינן במסכת בבא קמא (פרק קמא, ט"ז ב'):

"וְכָבוֹד עָשׂוּ לוֹ בְּמוֹתוֹ"³⁰ - מלמד, שהושיבו ישיבה על קברו.

שיטות הראשונים

לא יהלך אדם בבית הקברות ותפילין בראשו: כתב רבינו יונה שדוקא בתפילין או בשאר מצוות כיוצא בהן, אסור; אבל בציצית שהוא חובת מנא, מותרת, שאינו יכול להסיר המלבוש שלובש בשעה שהולך בבית הקברות³¹. ודוקא בימיהם שהיו מטילים ציצית במלבוש שלובשים לצורך עצמם, אבל האידנא שאין לובשים אלא לשם מצוה, אסור (כמו תפילין. ודוקא כשהציציות בחוץ, כדלהלן). וכן פסק השו"ע³².

תפילין וציציות מכוסים בבית הקברות: כתב רי"ד דהא דתניא לא יהלך בתפילין בראשו, דווקא מגולים, שנראים, או הם או רצועותיהם. אבל אם כרכן ברצועותיהן על ראשו תחת כובעו שאינם נראים, מותר. וכן נראה מדברי רשב"א³³. והגהות מיימוניות כתב שאינו מועיל לכסות התפילין. והשו"ע³⁴ פסק כרי"ד.

אחיזת ספר תורה בבית הקברות, ללא קריאה בו: מבואר, שאסור להלך בבית הקברות וספר תורה בזרועו וקורא. מדברי רמב"ם ורא"ה³⁵ משמע, שכדי לאסור סגי בחדא, או

30. דברי הימים ב (לבג): וַיִּשְׁכַּב יְחִזְקִיָּהוּ עִם אֲבֹתָיו וַיִּקְבְּרוּהוּ בְּמַעְלֵה קִבְרֵי בְנֵי דָוִד וְכָבוֹד עָשׂוּ לוֹ בְּמוֹתוֹ כָּל יְהוּדָה וַיִּשְׁבִּי יְרוּשָׁלַם וַיִּמְלְךְ מִנְּשָׂה בְנוֹ תַחְתָּיו.

31. מדאמרין ר' חייא ור' יונתן הוו שקלי ואזלי בבית הקברות וכו' אמר ליה רבי חייא דליה שלא יאמרו למחר באין אצלנו וכו', אלמא מדחזינן שלא חששו אלא שלא יחזיקו על הקברים, שמעינן שמותר ללבוש אלא שיש לו ליזהר בשעה שיהלך בבית הקברות שידלה הציציות. רבינו יונה.

32. או"ח כג, ד. יו"ד שסז, ד. מקורות - רבינו יונה (יא א ברי"ף, ד"ה לא יהלך).

33. הב"י חידש מדעתו כסברת הרי"ד, דכיון דטעמא דאיסורא משום לועג לרש, כל היכא דלא מתחזי ליכא משום לועג לרש. והביא דברי הרשב"א. וסיים, שאף על פי שהגהות מיימוניות אסר, כדאי הוא החילוק (בין מגולה לשאינו מגולה) לסמוך עליו.

34. או"ח כג, א; מהא. ובאשר לאיסור לבישת תפילין בבית הקברות, כתב המשנ"ב (ס"ק א) בשם המג"א שאסור, אפילו רחוק ד' אמות מן הקבר. ושיש מקילים בזה. והכריע בביה"ל (ד"ה אסור) דבאמצע בית הקברות, שיש קברים מסביב, יש להחמיר, משא"כ בסוף בית הקברות, שאין שם קברים. עיי"ש. וכף החיים (עאז, אות כו) הכריע, דלכתחילה לא יקרא, ואם קרא, יצא, ואין צריך לחזור. מקורות - רשב"א (שו"ת החדשות מכת"י, סי' א; הו"ד בב"י סי' כג). רי"ד (פסקיו, י"ח א', ד"ה ר' חייא). הגהות מיימוניות (הו"ד בב"י סי' כג).

35. הרא"ה גרס לא יהלך וכו' וספר תורה בזרועו, ולא יקרא בהן ויתפלל. ופירש, ולא יקרא בהן, אפילו על פה, ולא

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

שיאחוז ספר תורה, או שקורא בו. ומדברי **תוספות**, **רבינו יונה**, ו**רשב"א** משמע, שבאחיזה לבדה ליכא איסורא אלא אם כן קורא (אמנם, אף לשיטתם, קריאה בעל פה אסורה)³⁶.

מת תופס ד' אמות לקריאת שמע: מדברי **רמב"ם** משמע שאם קרא בצד המת שחוזר וקורא. ודעת **ראב"ד** שאינו חוזר וקורא (שאינו אלא משום לועג לרש). **והשו"ע**³⁷ פסק כ**רמב"ם**.

הושיבו ישיבה על קברו: כתבו **תוספות** שלא על קברו ממש אלא ברחוק ארבע אמות, דליכא לועג לרש. **והר"י מיגאש** תירץ דהא דאין אומרים בפני המת דברי תורה, במת שלא היה חכם ובעל ישיבה³⁸. אי נמי כשהיה חכם, אלא שאותם העוסקים בדברי תורה בפניו אינם מתכוונים לעשות לו כבוד, אלא לעסוק בדברי תורה להנאת עצמם (ותירוץ זה כתב גם **נימוקי יוסף** בשם **רמ"ה**). אי נמי איכא לאוקמה באחד או שניים שמתעסקים בפניו; שהכבוד אינו אלא בהושבת ישיבה על קברו, דמשמע ישיבת תלמידי חכמים מרובים^{39, 40}.

יתפלל שם. משמע גם מגירסת הברייתא, וכן מפירושו לברייתא, שיש שני איסורים נפרדים: ספר תורה בזרועו, וכמו כן קריאה בעל פה. גם מהרמב"ם משמע שגרס כן בברייתא.

³⁶ בניגוד לרא"ה, ראשונים אלו לא פירשו כן בברייתא, אלא למדו כן מסברא, שהוא הדין בעל פה. משמע שהבינו שהאיסור שנאמר בברייתא הוא בצירוף שני תנאים: קריאה מתוך ספר תורה שבזרועו.

ולעניין הלכה צ"ב, שכן הטור ושו"ע כתבו בהלכות קבורה (י"ד שסזג) "וספר תורה בזרועו ויקרא בו או יתפלל" משמע דאית להו דברייתא חדא קאמר, שכדי לאסור בעינן שני תנאים, שיאחז הספר תורה ויקרא בו. ואילו בהלכות ספר תורה (י"ד רפבד) כתבו כדברי הרמב"ם וכלשונו, שכתב "ולא יאחז אדם ס"ת וכו' ולא יקרא בו וכו'", משמע דאית ליה דברייתא תרתי קתני, ונמצאו דבריהם סותרים! והעיר כן הלחם משנה (הל' אבל י"ג), וכתב שאולי מה שכתבו בהל' קבורה ויקרא בו, היינו או יקרא, ולא חשו להאריך שסמכו על מה שכתבו בהל' ס"ת.

מקורות - רמב"ם (הל' תפילין ומזוזה וספר תורה יו, עיי"ש במפרשים ובעינים למשפט). רא"ה (י"ח א', ד"ה ת"ר לא יהלך). תוספות (י"ח א', ד"ה וספר תורה), רבינו יונה (יא א דפי רי"ף, ד"ה לא יהלך) ורשב"א (חי' י"ח א', ד"ה וספר).

³⁷ או"ח עאז. וכתב המשנ"ב (ס"ק יז): ולדינא לענין ק"ש, הסכימו האחרונים לחוש לדברי הרמב"ם לחזור ולקרוא; אבל אם בירך או התפלל אינו חוזר. ולענין ברכות ק"ש, מסתפק הפמ"ג, עיי"ש טעמו. מקורות - רמב"ם וראב"ד (הל' ק"ש גב).

³⁸ אבל כאן מדובר בחכם שהיתה לו ישיבה בחייו, ומתכוונים בני ישיבתו לכבדו, ולישב לפניו כדרך שהיו יושבים לפניו בחייו, ולומר שמועות מפיו מדברי תורה שלמדו ממנו, דכיון שהדבר ידוע שכבוד גדול יש לו בכך, אין בזה משום לועג לרש.

³⁹ אבל אחד או שנים אין קורין להם ישיבה, ואין בעסיקתן בדברי תורה בפניו דרך כבוד, אלא בזיון הוא לו; דכיון

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולמן בן הרב ישראל זצ"ל

האם קוברים מת עם טלית מצויצת: דעת רשב"א, שאין מטילין ציצית בטליתות של מת. וכתב שכן העידו משמו של רבינו תם, וכן עמא דבר. ודעת ר"י שירליאון, רמב"ן, רא"ה, ורא"ש, שקוברין בטלית שיש בו ציצית⁴¹. וכן פסק השו"ע⁴². והרמ"א כתב בשם יש אומרים כרבינו תם. ושנהגו לפסול הציצית.

שולחן ערוך

(או"ח, הלכות ציצית, סימן כג)

א. מִתֵּר לִפְנֵס בְּבֵית הַקְּבָרוֹת וְהוּא לְבוּשׁ צִיצִית, וְהוּא שְׁלֹא יִהְיֶה נִגְרָר עַל הַקְּבָרוֹת אֲבָל אִם הוּא נִגְרָר עַל הַקְּבָרוֹת אָסוּר מְשׁוּם לִוְעַג לָרֶשׁ. בְּמָה דְּבָרִים אֲמֹרִים, בְּיָמֵיהֶם שָׁהִיו מְטִילִים צִיצִית בְּמִלְבוּשׁ שְׁלֹבָשִׁים לְצַרְף עֲצָמָם, אֲבָל אֲנִי שָׂאִין אֲנִי מְכֻנָּים בָּהֶם אֲלֹא לְשֵׁם מִצְוָה אָסוּר אֲפֹלוּ אֵינָם נִגְרָרִים. וְהֵנִי מִיָּלִי כְּשֶׁהַצִּיצִית מְגָלִים אֲבָל אִם הֵם מְכַסִּים מִתֵּר.

דכתיב במתים חפשי, כיון שמת אדם נעשה חפשי מן המצות, נמצא האוחז תפילין בפני המת והמתעסק בפניו בדברי תורה שהוא מצוה כאלו לועג על המת שמתראה שהוא חייב במצות והמת אינו חייב במצות דנעשה רש מהם ועובר משום לועג לרש חרף עושהו. מקורות - ר"י מיגאש (שו"ת סי' מז). תוספות (בבא קמא ט"ז ב', ד"ה שהושיבו). נימוקי יוסף בשם רמ"ה (סופ"ק דבבא קמא).

40. וראה ריטב"א (תענית ט"ז א') שכתב (לגבי המנהג המוזכר במשנה בתענית שהיו יוצאים לבית הקברות): **ודבר פשוט הוא שאין יציאתם לבית הקברות להתפלל שם, שאסור להתפלל בבית הקברות משום לועג לרש**, וכל שכן שאסור בקברי גוים, וברחוב הוא דמתפללין כדאיתא במגילה בפרק בני העיר (כ"ו א'), אלא להכניע לבם שהם חשובים כמתים, או כדי שיבקשו המתים עליהם רחמים היו יוצאין שם אחר שהתפללו.

41. דגרסינן במנחות (מ"א א') גבי כלי קופסא חייבין בציצית (טלית הראויה לציצית, אף על פי שמקופלת ומונחת בקופסא חייבת בציצית, דהואיל ועומדת היא להתכסות בה "אשר תכסה בה" קרינא ביה). אמר רבא: ומודה שמואל בזקן שעשאה לכבודו (לתכריכין) שהיא פטורה. מאי טעמא? אשר תכסה בה אמר רחמנא, והאי לאו לאיכסויי עבידא. בההיא שעתא (כשלושבין אותו למת) ודאי רמינן ליה (מטילין ביה ציצית, דאי לא רמינא דמי כלעוג, כלומר איפטר ליה ממצות), משום דכתיב לועג לרש חרף עושהו.

42. יו"ד שנא.ב. **ומדברי הגר"א** (ס"ק א) **נראה שהכריע כרמב"ן**. וראה 'עליות אליהו' (עמ' קיג-קיד, הערה קיט) המעשה עם הגר"א שציווה שבעת פטירתו יקברו אותו בטלית עם ציציות כשרות כהלכתן, ולא אסתייעא מילתא, עיי"ש. מקורות - ר"י שירליאון ורשב"א (ד"ה דליה). רמב"ן (תורת האדם שער הסוף, ענין ההוצאה, סעי' כג; הו"ד בריטב"א). ריטב"א (חי' פסחים, מ' ב', ד"ה אבל). רא"ה (פי' ובגמרא). רא"ש (הלכות קטנות, מנחות, הלכות ציצית, סי' ט; מועד קטן פרק ג, סי' פ). תוספות (בבא בתרא, ע"ד א', ד"ה פסקי). וראה מרדכי (מועד קטן, הלכות אבלות, רמז תתסג), וספר המנהיג (הלכות ציצית, ד"ה שנינו במנחות).

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

ג. הנכנס תוך ד' אמות של מת או של קבר, דינו כנכנס לבית הקברות.
(או"ח, הלכות תפילין, סימן מה)

א. אסור לכנס בבית הקברות או בתוך ארבע אמות של מת ותפליין בראשו משום לועג לרש. ואם הם מכסים, מתר.
(או"ח, הלכות קריאת שמע, סימן עא)

ז. אסור לקרות קריאת שמע תוך ד' אמות של מת או בבית הקברות. ואם קרא, לא יצא.
(יו"ד, הלכות אבילות, סימן שסא)

ג. הרואה את המת ואינו מלווהו, עובר משום לועג לרש (משלי יז,ה) ובר נדוי הוא, ולפחות ילגנו ד' אמות.
(יו"ד, הלכות אבילות, סימן שסז)

ב. לא יהלך בבית הקברות או בתוך ד' אמות של מת ותפליין בראשו, משום לעג לרש (משלי יז,ה), ואם הם מכסים, מתר.

ג. לא יהלך בבית הקברות או בתוך ד' אמות של מת, או של קבר, וספר תורה בזרועו, ויקרא בו או יתפלל, והוא הדין על פה אסור לקרות, אלא אם כן לכבוד המת, כמו שנתבאר (ועין לעיל סימן שמד סעיף יז).

ד. מתר לכנס לבית הקברות או לתוך ד' אמות של מת או של קבר, והוא לבוש ציצית, והוא שלא יהא נגרר על הקבר. אבל אם נגרר, אסור משום: לעג לרש (משלי יז,ה). במה דברים אמורים, בימיהם שהיו מטילים ציצית במלבוש שלובשים לצורך עצמן, אבל האדנא שאין אנו לובשין אותו אלא לשם מצוה, אסור, אפלו אינם נגררים. והני מלי כשהציציות מגלים, אבל אם הם מכסים, מתר.

ו. כיון שהרחיק ד' אמות, קורא ומתפלל, ואפלו רואה הקבר או בית הקברות. ואם יש שם מחצה, מתר אחר המחצה, סמוך, אפלו תוך ד' אמות לקבר.
(יו"ד, הלכות אבילות, סימן שנא)

ב. אין קוברין את המת אלא בטלית שיש בו ציצית.

הגה: ויש אומרים דאין צריך ציצית (טור בשם י"א). ונהגו לקברו בציצית, אך שפוסלין תחלה הציצית, או כורכין אחד מן הכנפות.

הגיליון מבוסס על ספרי "נתיבי הלכה" על מסכתות הש"ס:
בהסכמת הרבנים הגאונים: הרב שריה דבליצקי זצ"ל,
ויבדלחט"א הרב אשר וייס
והרב שריאל רוזנברג שליט"א.
הארות והערות יתקבלו בברכה.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

(יו"ד, הלכות אבילות, סימן שעו)

ד. עכשו נוהגים שאחר שנגמר סתימת הקבר מעפר (או לאחר שהפך האבל פניו מן המת) חולצין מנעל וסנדל ומרחיקין מעט מבית הקברות, ואומרים קדיש דהוא עתיד לחדתא עלמא...

המוליך עצמות וספר תורה

(י"ח א') תנו רבנן: המוליך עצמות (אדם) ממקום למקום, הרי זה לא יתנם בדסקיא (תיק עור) ויתנם על גבי חמור וירכב עליהם, מפני שנוהג בהם מנהג בזיון. ואם היה מתיירא מפני הגוים ומפני לסטים (וצריך לרכוב על הסוס ולרוץ), מותר. וכדרך שאמרו בעצמות, כך אמרו בספר תורה.

(ומברר) אהי"א? אילימא ארישא, פשיטא! מי גרע ספר תורה מעצמות?! אלא אסיפא (אם היה מתיירא, רוכב).

שיטות הראשונים

הפשלת עצמות לאחוריו, שלא בשעת סכנה: דעת תוספות, רבי יהודה שירליאון, מהר"ם מרוטנבורג, ורא"ש, שיכול להפשילן לאחוריו, ורק לרכב עליהן אסור. וכן פסק השו"ע⁴³.

הפשלת ספר תורה לאחוריו, שלא במקום סכנה: דעת תוספות, ר"י שירליאון, מהר"ם מרוטנבורג, רא"ש, רשב"א, אגודה, ומאירי, שמותר⁴⁴. ובדעת רי"ף כתב רא"ש, שאסור. ורמב"ם כתב שאם אין סכנה, מניחו בחיקו כנגד לבו⁴⁵. וכן פסק השו"ע⁴⁶.

43. יו"ד תג, ומדברי הרמב"ם דייק הלח"מ (הל' אבל, יד, ד), שסובר כדעת תוספות ורא"ש שיכול להפשיל עצמות לאחוריו, שכן לגבי ספר תורה (הל' ספר תורה, י"א) כתב: ואם אין שם פחד (מגנבים) מניחו בחיקו כנגד לבו והוא רוכב על הבהמה. ולגבי הולכת עצמות (בהל' אבל) לא כתב שאם אין שם פחד שיעשה כן. מקורות - תוספות ור"י שירליאון (י"ח א', ד"ה וירכב). רא"ש (סי' ז). מהר"ם מרוטנבורג (הל' שמחות, סי' קח).

44. מדתני בסיפא כך אמרו בספר תורה. דלא מיסתבר למימר דמשום שריותא דגנבים ולסטים דוקא נקטיה, דהא מילתא דפשיטא היא שינהג בו מנהג בזיון, ולא ימסרנו ביד גנבים ולסטים. אלא משום דיוקא דרישא נמי נקטיה, דשרי להפשילו לאחוריו. ובהדיא אמרינן בירושלמי: דסקיא שהיא מלאה ספרים או שהיו עצמות המת בתוכה, הרי זה מפשילו לאחוריו, ורוכב. רא"ש.

45. ונחלקו בדעתו: שלטי הגבורים (אות ד) כתב שסובר כתוספות, שלהפשילו לאחוריו מותר בכל גוונא. ולח"מ (הל'

הגיליון מבוסס על ספרי "נתיבי הלכה" על מסכתות הש"ס:
בהסכמת הרבנים הגאונים: הרב שריה דבליצקי זצ"ל,
ויבדלחט"א הרב אשר וייס
והרב שריאל רוזנברג שליט"א.
הארות והערות יתקבלו בברכה.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

רכיבה על ספר תורה במקום סכנה: דעת רש"י⁴⁷, תוספות, רא"ש, רי"ד, ריטב"א, ומאירי, שההיתר מפני גנבים ולסטים, הוא אף לרכב על ספר תורה. ודעת רבינו יונה ורא"ה בדעת רי"ף, שלרכב על ספר תורה, לעולם אסור⁴⁸. והשו"ע⁴⁹ סתם דבריו.

שולחן ערוך

(יו"ד, הלכות אבילות, סימן תג)

י. המוליק עצמות ממקום למקום, הרי זה לא יתנם בשק או בדסקיא ויניחם על החמור וירכב עליהם, מפני שנוהג בהם מנהג בזיון; אבל אם מפשילו לאחוריו על החמור, שפיר דמי. ואם היה מתירא מפני הגנבים והלסטים, מתר...

(יו"ד הלכות ספר תורה, סימן רפב)

ג. היה הולך ממקום למקום וספר תורה עמו, לא יניחנו בשק ויניחנו על גבי חמור וירכב עליו, אלא מניחו בחיקו כנגד לבו והוא רוכב על החמור. ואם היה מפחד מפני הגנבים, מתר.

אבל יד, כתב שלדבריו אסור, אלא מניחו בחיקו.

46. יו"ד רפב, ג. מקורות - רשב"א (ד"ה כדרך). מאירי (ד"ה המוליק; קרית ספר, מאמר ד, ח"ב. המאירי מביא גם האוסרים, אבל נראה שנוטה לדברי המתירים). אגודה (ברכות פ"ג, נג). שאר מקורות בפיסקה קודמת.

47. שכתב: אלא אסיפא, אם היה מתירא רוכב. ואם כרי"ף, היה כותב: אלא אסיפא ואם היה מתירא מותר.

48. שיותר טוב שיאבד אותם, משינהג בהם בזיון גדול כזה. רבינו יונה.

49. יו"ד רפב, ג. **ולעניין הלכה**, הש"ך (ס"ק ה) הביא דברי הב"ח שמסקנתו להלכה, דנקטינן הכא והכא לחומרא, דשלא במקום סכנה לא שרי אלא בחיקו כנגד לבו, ואפילו בשאר ספרים; ובמקום סכנה נמי, לא שרי אלא להפשילו לאחוריו, אבל לא לרכוב עליו, וכדכתב הר"ר יונה לפרש דברי רב אלפס. וכתב הש"ך: ובודאי היכא דאפשר להחמיר בכבוד תורה עדיף, אבל היכא דלא אפשר, מותר אפילו לרכוב עליהם. **ומדברי הגר"א** (ס"ק יב) **משמע שנקט להלכה כדעת הב"ח** (וכתב הגר"א שכן משמע מהרמב"ם, עיי"ש). מקורות - רי"ד (פסקיו, ד"ה ת"ר). רא"ה (ד"ה ת"ר). ריטב"א (ד"ה וכדרך). רבינו יונה (יא א ברי"ף, ד"ה וכדרך).